

זקנה, רפואה והלכה

סדרת מאמרים

פרק שני

מפני שיבה תקום והדרת פני זקן

נאמר בתורה: "מפני שיבה תקום, והדרת פני זקן" (ויקרא י"ט ל"ב). פסוק מפורסם זה, שהכל רגילים לצטטו כמחייב לכבד את הזקנים, נתון למעשה במחלוקת רחבה החל בגמרא ועד לפוסקי ההלכה בדבר כוונתו המדוייקת. הדיון נפתח בסוגיא במסכת קידושין (לב, ב – לג, א). נלמד את הסוגיא ונברר את השיטות המובאות בה, את פירושו בדברי הפוסקים ואת מסקנת ההלכה. מתוך העיון בסוגיא זו נוכל לזהות מבטים שונים ביחס לזקן ולזיקנה.

אלו דברי הגמרא:

"תנו רבנן: "מפני שיבה תקום" - יכול אפילו מפני זקן אשמאי? תלמוד לומר: "זקן", ואין זקן אלא חכם, שנאמר (במדבר יא, טז): "אספה לי שבעים איש מזקני ישראל". רבי יוסי הגלילי אומר: אין זקן אלא מי שקנה חכמה, שנאמר (משלי ח, כב): "ה' קנני ראשית דרכו" ... איסי בן א יהודה אומר: מפני שיבה תקום - אפילו כל שיבה במשמע".

לדעת תנא קמא בברייתא, אנו זקוקים ללמוד מהמילה "זקן", שלדעתו משמעה חכם, בכדי שלא נחשוב שהתורה מחייבת לכבד אפילו זקן אשמאי. מיהו "זקן אשמאי"? רש"י פירש: "אשמאי – אשם, רשע ועם הארץ". פירושו עורר תמיהה, כפי שכתבו התוספות, שהרי דעת איסי בר יהודה אינה כתנא קמא, אלא הוא מפרש את הפסוק על זקן כפשוטו ולא על חכם, וכי לפירוש רש"י, יצא שכוונתו שיש לכבד אפילו רשע ועם הארץ? הרי אדם זה מצוה "אפילו להכותו לבזותו לזלזלו"!

גם הרמב"ן הצטרף לתמיהת התוספות, והדגים את דבריהם מדין כיבוד אב, שבו ההלכה היא שאם האב איננו שומר תורה ומצוות, אין כל חיוב לכבדו. אם כן, למה יהיה שונה מעמדו של הזקן?

משום כך, פירשו התוספות שהכוונה ב"זקן אשמאיי" היא לבור ועם הארץ ("אשמאיי", לפי זה, אינו במובן של "אשם", כמו לפי רש"י, אלא במובן "שומם" – חסר דעת והשכלה). זהו אדם שאין מצוה חלילה לבזותו, למרות שאינו חכם. לגביו נחלקו הדעות: לדעת תנא קמא הזיקנה כשלעצמה אינה מהווה סיבה לכבוד. רק חכם זכאי לכבוד. יתרה מכך, המונח "זקן" בעצמו מתייחס למי שרכש רוב חכמה (כשבדרך כלל, יהיו אלו הזקנים, לאחר שנות לימוד וניסיון רבות, אך לא בהכרח). לעומתו, דעת איסי בר יהודה היא שגם אדם שאינו חכם בתורה, זכאי לכבוד בימי זקנותו, אם איננו רשע.

כיצד מיישבים את שיטת רש"י? שני תירוצים מצינו באחרונים ליישב את דבריו:

הפני יהושע כתב, שיתכן שדעת רש"י היא שאין קשר בין החובה לבזות ולזלזל ברשעים, שהיא אמצעי ליסרו בכדי שיחזור למוטב, לבין חובת הכיבוד שלהם בזקנותם. הוא כותב שיתכן שרש"י למד זאת מדברי הגמרא (תובא להלן, בהמשך הסוגיא) שבה מבואר שרבי יוחנן היה קם מפני זקנים נכרים! מכך למד רש"י כי לדעה הסוברת שיש לכבד אפילו זקן שאינו חכם, הדבר כולל גם את הרשעים.

הערוך השלחן (יורה דעה סימן רמד, סעיף ב') הולך בענין זה בדרך אחרת. לדבריו, כוונת רש"י "רשע ועם הארץ" כוונתה: "רשע, משום שהוא עם הארץ". כלומר, אין מדובר במי שהרשיע בזדון, אלא במי שמתוך בורות וחוסר ידע לא זכה לחיות את חייו כרצון ה', לשמור את מצוותיו ולהחכים בתורתו. מובן, שעדיין יש חילוק בין שיטת רש"י לביאור זה, לבין שיטת התוספות, משום שהתוספות מבינים שמאחר שבסופו של דבר מדובר ב"רשע", לא ייתכן שתצווה התורה לכבדו, ואילו לדעת רש"י, העובדה שהרשע נבע מתוך בורות, מאפשרת לדעת איסי בר יהודה לחייב את כבודו של האדם בשעת זקנותו.

בכדי לבאר טוב יותר את שיטת רש"י לדרך זו, נעיין בדבריו של רבנו יוחנן שפסק כאיסי בר יהודה ואף עמד בפני זקנים נכרים. רבי יוחנן בגמרא שם הטעים את הנהגתו באמירה: "כמה הרפתקי עדו עלייהו דהני! (כמה מאורעות וצרות עברו על אנשים אלו!)". ולכאורה טעם זה אינו מובן, מה בכך שהזקן עבר בחייו הרפתקאות רבות, האם בגין כך יש סיבה לכבדו?

ניתן לפרש זאת לפי דבריו הנפלאים של ספר החינוך (במצוה רנז), ולאורם נוכל להבין גם את שיטת רש"י:

"משרשי המצוה, לפי שעיקר היות האדם נברא בעולם הוא מפני החכמה, כדי שיכיר בוראו, על כן ראוי לבני אדם לכבד מי שהשיג אותה, ומתוך כך יתעוררו האחרים עליה.

ומזה השורש פירש איסי בן יהודה בגמרא בקידושין שאפילו זקן אשמאי, כלומר שאינו חכם, הוא בכלל המצוה, שראוי לכבדו מפני שברוב שניו ראה והכיר קצת במעשי השם ונפלאותיו, ומתוך כך ראוי לכבוד. והיינו דאמר רבי יוחנן שם בקידושין, הלכה כאיסי בן יהודה. וזה שאמרו, בתנאי שלא יהיה בעל עבירות, שאם כן מנע עצמו מכבוד".

ספר החינוך אינו הולך בשיטת רש"י, ובכל זאת עיקר דבריו יוכלו לשמש אותנו בהבנת שיטת רש"י, על פי דרכו של ערוך השלחן. לפי הבחנה זו, ישנם שני סוגים של רשעים: ישנו אדם "היודע את קונו ומכוין למרוד בו", מי שביודעין מרשיע את דרכו. אדם כזה אין מצוה לכבדו כלל בשום גיל ובשום מצב. לעומתו, ישנם כאלה שרק מתוך בורות לא הקפידו על קיום רצון ה'. אם היו נשארים במצבם, גם אותם לא היה כל ענין לכבד. אך כאן מחדש לנו ספר החינוך חידוש נפלא. אנשים אלו, מן הסוג השני, עשויים לשנות את דרכם ברבות השנים והבגיעם לזיקנה. הרפתקאות החיים שעברו עליהם יקרבו אותם לאמונה בכוחו של הבורא ולענווה באשר לכוחם. ברבות הצרות, ועם היחלשות העוצמה האישית, הם מן הסתם יכירו את בוראם, יותר מן הצעירים שכוחם במותנם ורחוקים יותר מן האמונה והכרת הבורא. לכן, כל כיבוד של אדם זקן, שאיננו מרשיע בזדון, יש בה בכדי לקרב את המכבד יותר להכרת הבורא.

לפי דרכו של ערוך השולחן מיושבת טוב יותר הקושיא של הרמב"ן על רש"י, משום שמי שאינו עובר עבירות במזיד נחשב "עושה מעשה עמך", וגם במקרה של כיבוד אב הוא זכאי לכבוד. לעומת זאת, לדרכו של הפני יהושע עדיין קשה, שאפילו אם נאמר שאין קשר בין החובה לבזות את הרשעים לבין מצוות כיבודם, עדיין הרי מצינו בהלכות כיבוד אב שאין לכבד את הרשע, ומדוע יהיה הבדל בענין זה בין כיבוד אב לכיבוד הזקן?

בכדי ליישב את דעת רש"י, אפשר אולי לומר שיש חילוק בין כיבוד אב לכבוד הזקן. כיבוד אב, על פי פירוש הראשונים, מחויב משום שיש בו כעין דוגמא לכבוד הבורא. על ידי שהאדם מכבד את הוריו, הוא מבטא כניעות וכבוד למי שהביאוהו לעולם. מתוך כך הוא מגיע גם לכבוד הבורא. לא לחינם השווה הכתוב כבוד אב ואם לכבוד הבורא, ששלשה שותפין באדם, הקב"ה, ואביו ואמו (קידושין ל, ב). משום כך, ברור מדוע אין לכבד אב במקרה של אב רשע. כיבודו על ידי הבן במקרה זה תסתור לכבוד המקום, במקום שתביא אותו לכבד יותר את הבורא. לעומת זאת, כבוד הזקן אינו נובע מעיקרון זה, ולכן יש מקום לחייב את כבוד הזקן אפילו במקרה של זקן אשמאי.

עוד מבואר בגמרא, כי למרות הדימיון בין שיטת תנא קמא שאמר "אין זקן אלא חכם", לבין שיטת רבי יוסי הגלילי שאמר "אין זקן אלא מי שקנה חכמה", ישנו הבדל יסודי ביניהם:

"רבי יוסי הגלילי היינו תנא קמא! איכא בינייהו יניק וחכים, תנא קמא סבר: יניק וחכים לא, רבי יוסי הגלילי סבר: אפילו יניק וחכים".

כוונת הגמרא בפשטות היא, שלדעת רבי יוסי הגלילי אין הכוונה כלל לזקן, אלא רק לחכם. לפי זה, גם אדם צעיר אך חכם זכאי לכבוד. לעומת זאת לדעת תנא קמא, למרות שאין לכבד זקן שאינו חכם, משום האו אינו זכאי לתואר "זקן", מכל מקום כוונת הפסוק היא רק לזקן בגיל, כך שלמעשה צעיר חכם אינו זכאי לכבוד, אלא רק זקן חכם.

אך התוספות מחדשים, כי גם לדעת רבי יוסי הגלילי ישנה חובה לכבד זקן, אף על פי שאינו חכם (אם אינו רשע). כל כוונת רבי יוסי הייתה לחדש שינוי עוד חיוב כבוד לכל חכם, ואפילו אם יהיה צעיר. מבאר זאת החתם סופר (שו"ת, חלק א סימן רלג) בדרשת הפסוק כך: "מפני שיבה תקום" – כפשוטו, מפני זקן אפילו אינו חכם; "והדרת פני זקן" – זה שקנה חכמה, ואפילו צעיר בגילו.

ולהלכה, פסק השולחן ערוך (יורה דעה סימן רמד, א):

"מצות עשה לקום מפני כל חכם, אפילו אינו זקן אלא יניק וחכים, ואפילו אינו רבו. וכן מצוה לקום מפני שיבה, דהיינו בן שבעים שנה".

על סוף דברי השולחן ערוך מוסיף הרמ"א: "אפילו הוא עם הארץ, ובלבד שלא יהיה רשע".

דעת המחבר נראית לכאורה שפוסק כדעת רש"י, שלפיה לדעת איסי בר יהודה שרבי יוחנן פוסק כמותה, יש לכבד זקן אפילו הוא רשע, שהרי הוא משמיט את הבהרת התוספות, למרות שבחיבורו הבית יוסף הוא מביא את דבריהם. אמנם יותר נראה, שלפי פירושו של ערוך השולחן, שגם לשיטת רש"י אין מדובר ברשע במזיד, אלא בעם הארץ שמתוך כך נעשה רשע, אין צורך לחלק בין דברי השולחן ערוך לדברי הרמ"א, אלא דברי הרמ"א יהיו פירוש נאמן לדעת השולחן ערוך, שדיבר בסתמא, מאחר שרוב העולם אינם יותר מכך, כמו שכתב הערוך השולחן שלדעתו במדינתו כמעט ואין למצוא מי שירשיע במזיד שלא מתוך בורות בעלמא; לכן, יתכן, לא ראה השולחן ערוך טעם לפרט באיזה זקן מדובר בדיוק.